संस्कृत-भारती

परिचयः

अष्टमः पाठः

सूक्तिः

।। अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।।

He who can convey his message charmingly in a few words, is indeed an orator.

व्याकरणम्

कर्मणि
लोट्-लकार:

लोट्-लकार: कर्तरि

बालक: पाठं पठतु

कर्तृपदम् - बालक: (Subject)
कर्मपदम् – पाठं (Object)
क्रियापदम् - पठतु (Verb)

प्रथमा-विभक्ति:
द्वितीया-विभक्ति:
क्रियापदम् कर्तृपदम् अनुसरति

लोट्-लकार: कर्मणि

बालकेन पाठ: पठ्यताम्

बालकेन - तृतीया-विभक्ति:
पाठ: - प्रथमा-विभक्ति:
पठ्यताम् - कर्मपदम् अनुसरति

लोट्-लकार: कर्मणि

बालकेन कथा पठ्यताम्

बालकेन - तृतीया-विभक्ति:
कथा - प्रथमा-विभक्ति:
पठ्यताम् - कर्मपदम् अनुसरति

बालकेन गद्यं पठ्यताम्

बालकेन - तृतीया-विभक्ति:
गद्यं - प्रथमा-विभक्ति:
पठ्यताम् - कर्मपदम् अनुसरति

लोट्-लकार: कर्मणि

बालका: पाठं पठन्तु

बालकै: पाठ: पठ्यताम्

बालका:	- प्रथमा		बालकै:	- तृतीया
पाठं	- द्वितीया		पाठ:	- प्रथमा
पठन्तु	- कर्तृपदम् अनुसरति		पठ्यताम्	- कर्मपदम् अनुसरति

लोट्-लकार: कर्मणि

बालका: पाठान् पठन्तु

बालकै: पाठा: पठ्यन्ताम्

बालका: - प्रथमा
पाठान् - द्वितीया
पठन्तु - कर्तृपदम् अनुसरति

बालकै: - तृतीया
पाठा: - प्रथमा
पठ्यन्ताम् - कर्मपदम् अनुसरति

लोट्-लकार: कर्मणि

कर्मणि लोट् – पठ्/वन्द् धातु

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
म.पु	पठ्यस्व	पठ्येथाम्	पठ्यध्वम्
उ.पु	पठ्यै	पठ्यावहै	पठ्यामहै

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	वन्द्यताम्	वन्द्येताम्	वन्द्यन्ताम्
म.पु	वन्द्यस्व	वन्द्येथाम्	वन्द्यध्वम्
उ.पु	वन्द्यै	वन्द्यावहै	वन्द्यामहै

4

लोट्-लकार: कर्मणि

उदा - शिशु: दुग्धं पिबतु।
शिशुना दुग्धं पीयताम्।

१.आरक्षक: चोरं ताडयतु।
२.त्वं गीतानि शृणु।
३.सेवक: भारं वहतु।
४.भवत्य: उपहारं ददतु।
५.अग्रज: अनुजौ नयतु।
६.कर्मकरौ कार्ये कुरुताम्।
७.यूयं विषयं जानीत।

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
म.पु	पठ्यस्व	पठ्येथाम्	पठ्यध्वम्
उ.पु	पठ्यै	पठ्यावहै	पठ्यामहै

लोट्-लकार: कर्मणि

८.लैखक: गद्यानि लिखतु।
९.भक्ता: देवं वन्दन्ताम्।
१०.ता: मन्त्रान् जानन्तु।
११.बालिका लेखनी: क्रीणातु।
१२.सा चित्राणि वीक्षताम्।
१३.यूयं यश: लभध्वम्।
१४.पुत्र: मातरं सेवताम्।
१५.कपि: फलानि क्षिपतु।

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
म.पु	पठ्यस्व	पठ्येथाम्	पठ्यध्वम्
उ.पु	पठ्यै	पठ्यावहै	पठ्यामहै

लोट्-लकार: कर्मणि

V. In the sentences given below there are errors related to the number(वचनम्) in the underlined words. Correct them and rewrite the sentences. (Make necessary correction in the verb(क्रियापदम्) or object(कर्मपदम्))

उदा - रक्षकेण गृहं रक्ष्यन्ताम् ।
रक्षकेण गृहाणि रक्ष्यन्ताम् ।

१. पुत्रेण गृहपाठाः क्रियताम् ।
२. भवत्या पायसं खाद्यन्ताम् ।
३. छात्रैः प्रश्नाः पृच्छ्यताम् ।
४. भवद्भिः जलं नीयन्ताम् ।
५. रजकैः वस्त्राणि क्षाल्यताम् ।

लोट्-लकार: कर्मणि

६. अस्माभिः कार्यं क्रियेताम् ।

७. पितामहेन रामायणं पठ्येताम् ।

८. छात्रैः उत्तराणि लिख्यताम् ।

९. छात्रैः दुर्गुणाः त्यज्यताम् ।

१०. महिलाभिः पुष्पं ध्रियन्ताम् ।

२. व्यावहारिकशब्दावली

पक्षिणः, कीटादयः च

पक्षिणः

काकः - Crow

मयूरः - Pea-cock

दार्वाघाटः - Wood-pecker

श्येनः - Eagle

उलूकः - Owl

जतुका - Bat

कपोतः - Pigeon, Dove

हंसः - Swan

बकः - Crane

गृध्रः - Vulture

कारण्डवः - Duck

कीटादयः

मक्षिका - House fly	मधुमक्षिका - Honey-bee
वरटा - Wasp	मत्कुणः - Bug
यूकः - Louse	मशकः - Mosquito
पिपीलिका - Ant	भ्रमरः - Bee
चित्रपतङ्गः - Butterfly	शलभः - Grass-hopper/Moth
पुत्तिका - White-ant/Termite	ऊर्णनाभः - Spider
तैलपः - Cockroach	वृश्चिकः - Scorpion
शतपदी - Centipede	किञ्चुलकः - Earth worm
शम्बूकः - Snail	कर्कटकः - Crab

३. चाटुश्लोकः

Monkeys are naturally restless. Monkey - tricks (कपिचेष्टाः) are well - known. What will happen if a monkey is provoked ? Similarly, a person who is already crooked and on top of it, has vices also, will behave erratically.

मर्कटस्य सुरापानं मध्ये वृश्चिकदंशनम् ।
तन्मध्ये भूतसञ्चारः यद्वा तद्वा भविष्यति ।

First of all it is a monkey ! It is made to drink liquor ! A scorpion has bitten it ! On top of it, it is possessed by a goblin ! Anything may happen !!

४. समस्या

Some riddles have the answer hidden in them. If the words of interrogative sentences are either split or jointly read, we get the answers. Following is a verse comprising of four questions. Try to find the answers hidden right there.

किं नरः कुरुते गानम् ? कं कं पुष्णाति जाङ्गलम् ?
काऽमितार्थप्रदा देवगवी ? किं शुकवत् वनम् ?

Who is the person who sings ? Whom does meat nourish ? Which divine cow yields unlimited desired objects ? Which forest has parrots ?

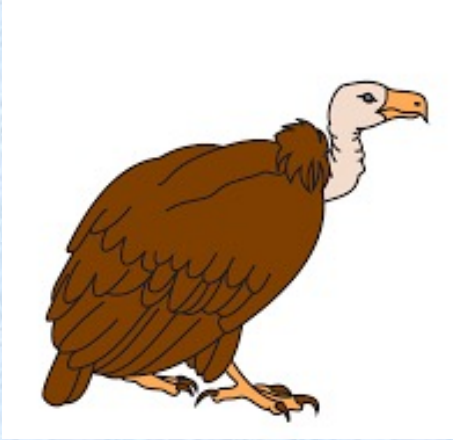

Answer to the riddle

१. किन्नरः - a demi-God
२. कङ्कम् - Vulture
३. कामितार्थप्रदा - the giver of desired objects
४. किंशुकवत् - full of kimśuka trees

५. सुभाषितम्

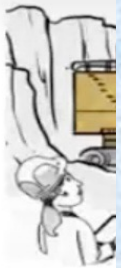

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ।।१५।।

पदविभागः- लभेत, सिकतासु, तैलम्, अपि, यत्नतः, पीडयन्, पिबेत्, च, मृगतृष्णिकासु, सलिलम्, पिपासार्दितः, कदाचित्, अपि, पर्यटन्, शशविषाणम्, आसादयेत्, न, तु, प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम्, आराधयेत् ।

प्रतिपदार्थः - यत्नतः पीडयन् - A person who is crushing with some effort, लभेत - might get तैलम् - oil सिकतासु अपि - from sand also. पिपासार्दितः - A thirsty man पिबेत् च - might drink सलिलम् - water मृगतृष्णिकासु - in mirages. कदाचित् - Sometime पर्यटन् - a wanderer आसादयेत् - might find शशविषाणम् - a hare's horn. तु - But, न आराधयेत् - one cannot please प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम् - the mind of a stubborn fool.

तात्पर्यम् - Crushing sand with effort one might find oil in it. Perhaps a thirsty person will drink water from a mirage. Sometimes while wandering one might find the horn of a hare. All these impossible things may become possible. But, it is not possible to please an obstinate fool.

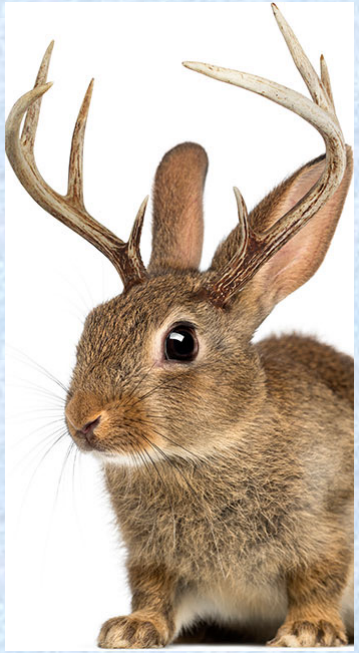

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्त्रवति भिन्नघटादिवाम्भः
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ।।१६।।

पदविभागः - व्याघ्री, इव, तिष्ठति, जरा, परितर्जयन्ती, रोगाः, च, शत्रवः, इव, प्रहरन्ति, देहम्, आयुः, परिस्त्रवति, भिन्नघटात्, इव, अम्भः, लोकः, तथा, अपि, अहितम्, आचरति, इति, चित्रम् ।

प्रतिपदार्थः - व्याघ्री इव - Like a tigress जरा - oldage परितर्जयन्ती तिष्ठति - stands (infront) threatening; शत्रवः इव - like enemies रोगाः च - diseases देहम् प्रहरन्ति - strike the body; भिन्नघटात् अम्भः इव - like water from a cracked pot आयुः परिस्त्रवति - life slips away (literally - leaks out); तथा अपि - Inspite of all this लोकः - the people अहितम् आचरति - do undesirable things. इति चित्रम् - This is strange !

तात्पर्यम् - Old age frightens man like a tigeress. Diseases strike the body like enemies. Like water leaking from a broken pot life is spent. Yet people think of harming others. They do not realise that their life is getting shorter day by day. Instead of earning merit(puṇya) they indulge in harmful deeds. This behaviour of men is strange indeed.

धातव:

सूच् - To Give Message
अर्च् - To Worship
ईक्ष् - To See
ऊह् - To Guess

रामायणम्

दशरथः अपुत्रः । शापः अनुग्रहः एव जातः तस्य ।

रावणः राक्षसराजः । स देवान् पीडयति स्म । देवाः विष्णुसमीपं गतवन्तः । विष्णुः कथितवान् - 'रावणवधार्थं दशरथस्य पुत्रो भविष्यामि' इति । ततः दशरथस्य रामः, लक्ष्मणः, भरतः, शत्रुघ्नः इति चत्वारः पुत्राः अभवन् । सर्वे सकलाः विद्याः अधीतवन्तः । रामलक्ष्मणौ यागरक्षणार्थं विश्वामित्रेण सह आश्रमं गतवन्तौ । यज्ञरक्षणानन्तरं रामः अहल्याम् उद्धृतवान् । ततः तौ विश्वामित्रेण सह मिथिलां प्राप्तवन्तौ । रामः जनकराजस्य सभायां शिवधनुषः भङ्गं कृतवान् । ततः रामस्य लक्ष्मणस्य भरतस्य शत्रुघ्नस्य च विवाहः जातः । सर्वे अयोध्यां प्रत्यागतवन्तः । मार्गे रामः परशुरामस्य गर्वभङ्गं कृतवान् ।

ततः रामस्य यौवराज्याभिषेकार्थं दशरथः सन्नाहं कृतवान् । किन्तु कैकेयीवचनात् रामः लक्ष्मणेन सीतया च सह अरण्यं गतवान् । दशरथस्य अवसानम् अभवत् । मातुलगृहात् आगतः भरतः श्रीरामसमीपं गत्वा पादुके आनीतवान् । ततः दण्डकारण्ये शूर्पणखाप्रसङ्गात् क्रुद्धः रावणः सीताम् अपहृतवान् । ततः किष्किन्धासमीपे रामसुग्रीवयोः सख्यम् अभवत् । रामः वालिनं संहृतवान् । आञ्जनेयः लङ्कायां सीतां दृष्ट्वा वृत्तान्तं निवेदितवान् । रामः समुद्रस्य सेतुं बद्ध्वा लङ्कां गतवान् । रावणस्य वधं च कृतवान् ।

ततः विमानेन श्रीरामः लक्ष्मणेन सीतया च सह अयोध्याम् आगतवान् । रामस्य पट्टाभिषेकः अभवत् । किन्तु सीतायाः विषये जनापवादं श्रुत्वा रामः सीतापरित्यागं कृतवान् । वाल्मीकेः आश्रमे सीता कुशलवौ प्रसूतवती । कुशलवौ वाल्मीकेः सकाशात् रामायणं पठितवन्तौ । श्रीरामः अश्वमेधयागं कृतवान् । तदा कुशलवौ रामायणं गीतवन्तौ । ततः रामः वाल्मीकिमुनेः आश्रमम् आगतवान् । वाल्मीकिमुनिः सीतां परिग्रहीतुं कथितवान् । श्रीरामः –''पुनः सर्वेषां पुरतः 'अहं शुद्धा' इति सीता कथयतु'' इति उक्तवान् । इदं श्रुत्वा सीता खिन्ना । तत्क्षणे भूमौ बिलं जातम् । सीता तत्र लीना । रामादयः सरयूनद्यां देहत्यागं कृतवन्तः । अनन्तरं कुशः नृपः अभवत् ।

अन्वय: - 1

रामोऽपि परमोदार: सुमुख: सुमहायशा:

न चैच्छत् पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबल:

पदविभाग:

रामः, अपि, परमोदारः, सुमुखः, सुमहायशाः,

न, च, ऐच्छत्, पितुः, आदेशात्, राज्यं, महाबल:

अन्वय: - 1

पदविभाग:

रामः, अपि, परमोदारः, सुमुखः, सुमहायशाः,
न, च, ऐच्छत्, पितुः, आदेशात्, राज्यं, महाबल:

क्रिया	-	ऐच्छत् (लङ्) (प्रधानम्)
प्रथमा	-	परमोदारः, सुमुखः, सुमहायशाः, महाबलः, रामः (कर्ता)
द्वितीया	-	राज्यम् (कर्म)
पञ्चमी	-	आदेशात्
षष्ठी	-	पितुः
अव्यय	-	अपि, न, च

अन्वय: - 1

अन्वय:

परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः महाबलः च
रामः अपि पितुः आदेशात् राज्यं न ऐच्छत्

प्रतिपदार्थ:

परमोदारः	-	विशालहृदयः / उदारपुरुषः
सुमुखः	-	प्रसन्नवदनः
सुमहायशाः	-	प्रसिद्धः / किर्तिमान्
महाबलः	-	शक्तिमान्
रामः अपि	-	श्रीरामः अपि
पितुः आदेशात्	-	स्वपितुः दशरथस्य आज्ञया
राज्यं न ऐच्छत्	-	अयोध्या-राज्यं न अभिलाषितवान्

अन्वय: - 1

अन्वय:

परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः महाबलः च
रामः अपि पितुः आदेशात् राज्यं न ऐच्छत्

तात्पर्यम्

भरतः ज्येषठ-पुत्र-रामेण एव राज्यं परिपालनीयम् इति ज्ञातवान् । अतः वसिष्ठप्रमुखैः दत्तं राज्यं न स्वीकृतवान् । रामः पितुः आज्ञया कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रतिज्ञाम् अनुसरन् अरण्यं गतवान् । भरतः वनम् अनुगत्य अयोध्या-नगरं पुनरागत्य रामस्य राज्यपरिपालनं प्रार्थितवान् । किन्तु उदारपुरुषः प्रसन्नवदनः प्रसिद्धः शक्तिमान् रामः भरतस्य प्रार्थनां न अङ्गीकृतवान् । एकाग्रचित्तः रामः पितुर्वाक्यपालनार्थं राज्यं न स्वीकृतवान् ।

अन्वय: - 2

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुन: पुन:

निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रज:

पदविभाग:

पादुके, च, अस्य, राज्याय, न्यासम्, दत्त्वा, पुन:, पुन:,

निवर्तयामास, तत:, भरतम्, भरताग्रज:

अन्वय: - 2

पदविभाग:

पादुके, च, अस्य, राज्याय, न्यासम्, दत्त्वा, पुन:,

पुन:, निवर्तयामास, तत:, भरतम्, भरताग्रज:

क्रिया – निवर्तयामास (लिट्) (प्रधानम्)

दत्तवा (क्त्वा) (अप्रधानम्)

क्रिया पदम् - निवर्तयामास

प्रथमा	-	भरताग्रजः (कर्ता)
द्वितीया	-	भरतम् (कर्म)

क्रिया पदम् - दत्तवा

प्रथमा	-	(भरताग्रजः) (कर्ता)
द्वितीया	-	न्यासम्, पादुके (कर्म)
चतुर्थी	-	राज्याय
पञ्चमी	-	ततः
षष्ठी	-	अस्य

अन्वय: - 2

अन्वय:

ततः भरताग्रजः अस्य राज्याय पादुके न्यासं दत्तवा भरतं पुनः पुनः निवर्तयामास

प्रतिपदार्थ:

ततः	-	तदनन्तरम्
भरताग्रजः	-	भरतस्य अग्रजः श्रीरामः
अस्य	-	भरतस्य
राज्याय	-	राज्य-शासनाय
पादुके	-	स्व-पादुके
न्यासं	-	प्रतिनिधिम् इव
दत्तवा	-	दत्तवा
भरतम्	-	कैकयीपुत्रम्
पुनः पुनः	-	वारम्
निवर्तयामास	-	(अयोध्यां) प्रतिप्रेषितवान्

अन्वय: - 2

अन्वय:

ततः भरताग्रजः अस्य राज्याय पादुके
न्यासं दत्तवा भरतं पुनः पुनः निवर्तयामास

तात्पर्यम्

पितुः आज्ञया रामः वनं गतवान् | मातुल-गृहात् आगत्य भरतः राज्यं परिपालयितुं रामं प्रार्थितवान् | धीरः रामः पितुः वचनपालनार्थं तस्य प्रार्थनां न अङ्गीकृतवान् | तदा रामः स्वपादुके भारताय प्रतिनिधिम् इव दत्तवान् | ये पादुके रामः धृतवान् ते पादुके प्राप्य भरतः सन्तुष्टवान् | किन्तु तदापि रामं विना अयोध्या नगरं गन्तुं न इष्टवान् | अतः रामः पुनः पुनः उक्त्वा भरतं अयोध्या-नगरम् प्रतिप्रेषितवान् |

सन्धिः

सवर्णदीर्घ-सन्धिः

अ + अ = आ
अ + आ = आ
आ + अ = आ
आ + आ = आ

अ - आ → आ

सवर्ण

इ + इ = ई
इ + ई = ई
ई + इ = ई
ई + ई = ई

इ - ई → ई

सवर्ण

उ + उ = ऊ
उ + उ = ऊ
ऊ + उ = ऊ
ऊ + ऊ = ऊ

उ - ऊ → ऊ

सवर्ण

ऋ + ऋ = ॠ
ऋ + ॠ = ॠ
ॠ + ऋ = ॠ
ॠ + ॠ = ॠ

ऋ - ॠ → ॠ

सवर्ण

सन्धि:

गुण-सन्धि:

अ/आ

+

इ/ई	उ/ऊ	ऋ/ॠ	ऌ
↓	↓	↓	↓
ए	ओ	अर्	अल्

सन्धि:

वृद्धि-सन्धि:

अ/आ

+

ए/ऐ	ओ/औ
↓	↓
ऐ	औ

यण्-सन्धिः

य्, व्, र्, ल् = यण्

इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ॠ, ऌ + any असवर्ण स्वर

य् व् र् ल्

- इ/ई + any स्वर except इ/ई → य् in place of इ/ई
- उ/ऊ + any स्वर except उ/ऊ → व् in place of उ/ऊ
- ऋ/ॠ + any स्वर except ऋ/ॠ → र् in place of ऋ/ॠ
- ऌ + any स्वर except ऌ → ल् in place of ऌ

पूर्वरूप-सन्धिः

पूर्वरूपसन्धि

At the end of word - ए , ओ + अ

अ merges with ए and ओ (ऽ) = अवग्रह / द्विखन्द - indicates elongation of preceding vowel

- अ merges with the earlier letter ए and ओ, it acquires the form of the preceding letter (पूर्वरूप)
- अवग्रह (ऽ) always has the vowel अ hidden in it. The अवग्रह (ऽ) replaces the vowel अ

यान्तवान्तादेश:-सन्धि:

अयादिसन्धि

At the end of word - ए , ऐ , ओ , औ + any vowel

↓ ↓ ↓ ↓

अय् आय् अव् आव्

- ❖ ए + any vowel = ए → अय्
- ❖ ऐ + any vowel = ऐ → आय्
- ❖ ओ + any vowel = ओ → अव्
- ❖ औ + any vowel = औ → आव्

सन्धिः

- भानूदयः
- वनौषधिः
- अष्टैश्वर्ययुतः
- प्रभातयुत्तिष्ठति
- भ्रात्राह्वानम्
- दिनान्तेऽस्ति
- चैनम्
- जनन्यवदत्
- स्थूलावेतौ
- इत्याचरन्ति
- गणेशोपासनम्
- सर्वेऽपि
- दीपस्योपरि
- गुर्वष्टकम्

सन्धिः

- चापि
- सैव
- अस्तीति
- पुत्राविति
- तेऽत्र
- लिखन्त्यपि
- गिरावुदितः
- तावत्र
- कृत्वापि
- नद्यत्र
- तस्मायेतत्
- गच्छामीव
- नन्वत्र
- वाणीशः

Famous nines

नव ग्रहाः – सूर्यः, चन्द्रः, मङ्गलः, बुधः, गुरुः, शुक्रः, शनिः, राहुः,
केतुः ।

नव निधयः – महापद्मः, पद्मः, शङ्खः, मकरः, कच्छपः, मुकुन्दः, कुन्दः, नीलः, खर्वः ।

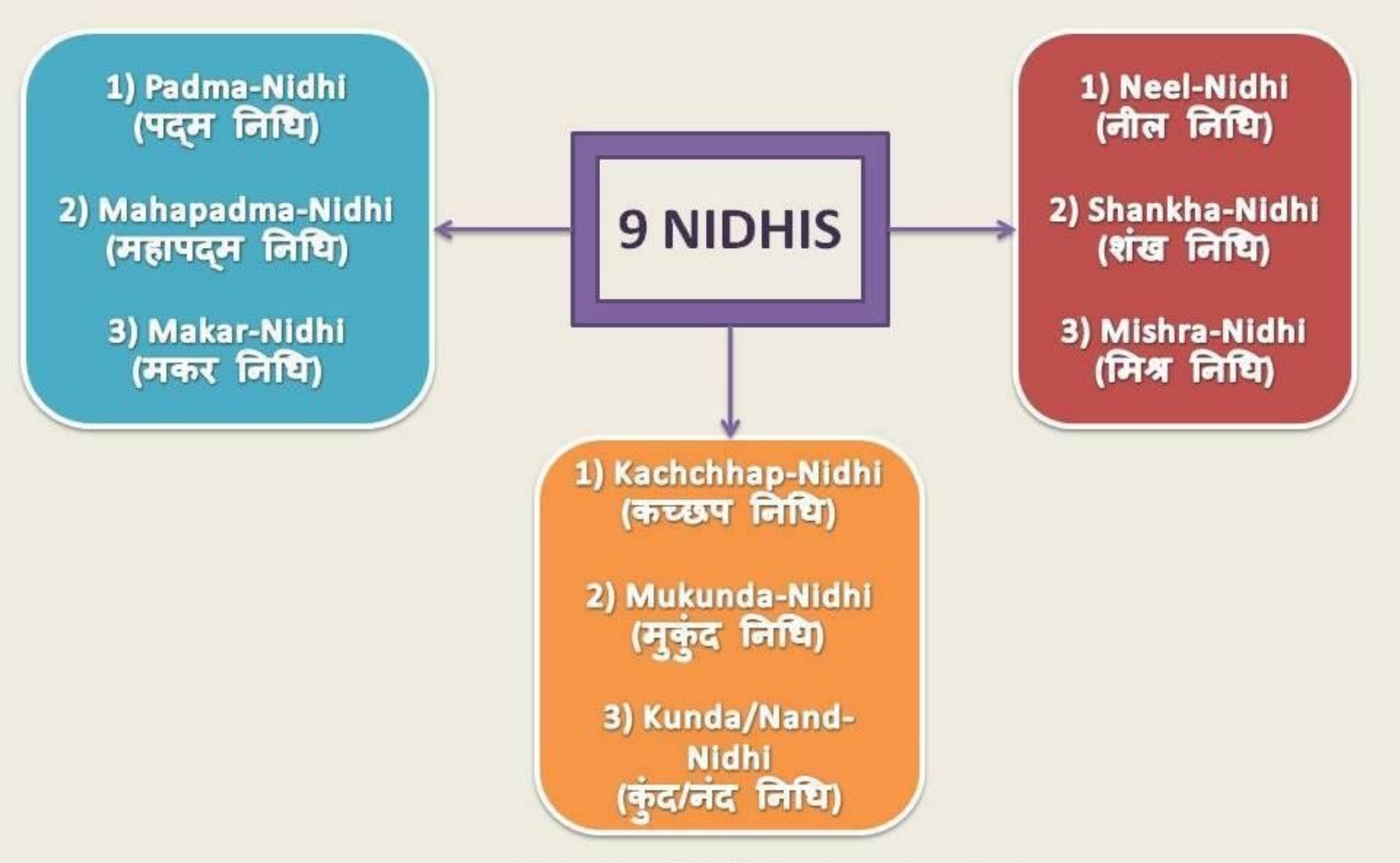

नव रत्नानि (कविषु) - धन्वन्तरिः, क्षपणकः, अमरसिंहः, शङ्कुः,
वेतालभट्टः, घटकर्परः, कालिदासः, वराहमिहिरः, वररुचिः ।

श्लोक:

While taking a holy bath

त्वं राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः पिता ।
याचितं देहि मे तीर्थ सर्वपापापनुत्तये ।।

You are the king of holy (waters); You are the father of the world; Grant me the desired object, O' holy water ! for the removal of all (my) sins.